

PSIXOLOGIYA, YAŞ FIZIOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 159.9

Səbinə Hikmət qızı Əlizadə
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-0717-7197>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.6450124>

İNTELLEKTLƏ SOSIAL İNTELLEKT ARASINDAKI ƏLAQƏ VƏ ASILILIQLAR

Сабина Хикмет гызы Ализаде
доктор философии по психологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СВЯЗЬ И ЗАВИСИМОСТЬ ИНТЕЛЛЕКТА С СОЦИАЛЬНЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ

Sabina Hikmet Alizada
doctor of philosophy in psychology
Azerbaijan State Pedagogical University

CONTACT AND DEPENDENCIES OF INTELLECT WITH SOCIAL INTELLECTS

Xülasə. Məqalədə bəhs edilən məsələlər sosial intellekt problemi ilə bağlıdır. Müəllif məqalədə sosial intellektin əsasında duran intellekt anlayışını, onun yaranması tarixini qısaca nəzərdən keçirir. Bu sahədə əməyi olan tədqiqatçılardan bəhs edir. Psixologiya inkişaf etdikcə intellektə də yanaşmaların dəyişdiyini qeyd edir. Göstərilir ki, əvvəllər intellektə əsasən bioloji aspektdə baxılırdı. Hesab edilirdi ki, onun əsasında duran genetik amillər intellektin əsas keyfiyyət göstəriciləri kimi çıxış edir. Psixologiya inkişaf etdikcə, intellekt daha dərinlən, əhatəli öyrəniləndikcə bu sahədə yeni nəzəriyyələr də meydana gəlməyə başlamışdır. Son onilliklərdə isə artıq daha çox sosial intellekt anlayışından istifadə olunur. Hesab edilir ki, potensialı reallaşdırılmamış intellekt başqaları üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Mühit üçün maraqlı olan cəhət fərdin sosial intellektidir. Yekunda müəllif bildirir ki, sosial intellekt insanın mühitlə qarşılıqlı sosial əlaqələrdə əldə edə bildiyi uğurları şərtləndirən bacarıq, səriştə və qabiliyyətlərin cəmidir. Sosial intellekt həm də fərdin özünün və başqalarının davranışını, münasibət və qiymətləndirmələrini, sosial gözləmələrini anlamaq, üzləşdiyi sosial situasiyalara, gözlənilməz vəziyyətlərə uyğun hərəkət etmək bacarığıdır.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosial təsir, intellekt, bioloji intellekt, sosial intellekt, sosial irsiyyət, yaradıcılıq, istedad, intellekt əmsalı, testologiya, sosial intellektin quruluşu.*

Резюме. Вопросы, рассматриваемые в статье, связаны с проблемой социального интеллекта. По мере развития психологии, более глубокого и всестороннего изучения интеллекта в этой области стали появляться новые теории. Однако в последние десятилетия концепция социального интеллекта стала более широко использоваться. Считается, что интеллект, потенциал которого не реализован, не так важен для окружающих. Что интересно для окружающей среды, так это социальный интеллект человека. В статье автор показывает основные аспекты структуры социального интеллекта и напоминает, что должен делать каждый человек в этой области. То есть каждый должен развивать свой социальный интеллект на основе своих интеллектуальных способностей. Потому что между интеллектом и социальным интеллектом существуют связи и зависимости. Эти взгляды основаны на объяснениях исследователей, изучавших особенности социального и эмоционального интеллекта в

psixologiyası. В заключении автор констатирует, что социальный интеллект представляет собой совокупность, умений, навыков и способностей, определяющих успешность человека в социальных взаимодействиях с окружающей средой. Социальный интеллект – это также способность личности понимать поведение, установки и оценки, социальные ожидания от себя и других, действовать в соответствии с социальными ситуациями и непредвиденными ситуациями, с которыми он сталкивается.

Ключевые слова: личность, социальное влияние, интеллект, биологический интеллект, социальный интеллект, социальная наследственность, творчество, талант, интеллект, тестология, структура социального интеллекта.

Summary. The issues considered in the article are related to the problem of social intelligence. Underlying genetic factors were thought to act as key indicators of intelligence. With the development of psychology, with a deeper and more comprehensive study of the intellect, new theories began to appear in this area. However, in recent decades, the concept of social intelligence has become more widely used. It is believed that the intellect, the potential of which is not realized, is not so important for others. What is interesting for the environment is human social intelligence. In the article, the author shows the main aspects of the structure of social intelligence and recalls what each person should do in this area. That is, everyone should develop their social intelligence based on their intellectual abilities. Because there are connections and dependencies between intelligence and social intelligence. These views are based on the explanations of researchers who have studied the characteristics of social and emotional intelligence in psychology. In conclusion, the author states that social intelligence is a set of skills, abilities and abilities that determine the success of a person in social interactions with the environment. Social intelligence is also the ability of an individual to understand behavior, attitudes and assessments, social expectations from himself and others, to act in accordance with social situations and unforeseen situations that he encounters.

Key words. personality, social influence, intelligence, biological intelligence, social intelligence, social heredity, creativity, talent, intelligence, testology, structure of social intelligence.

Müasir dövrdə insan qabiliyyətlərinə, bacarıq və səriştələrinə yanaşmalar dəyişmişdir. Buna səbəb qloballaşmanın və elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə insan şəxsiyyətinin quruluşunda duran əsas komponentlərə (dəyər, motiv, məqsəd, münasibət, yaradıcılıq, koqnitiv sistem və b.) münasibətin dəyişməsidir. Belə ki, tarix boyu inkişafı ilə bağlı olaraq mədəniyyətlərdə, bu əsasda da cəmiyyətlərdə insanın mədəni dəyərləri, baxışları, dünyagörüşü və adət-ənənələrinin dəyişməsi insan şəxsiyyətinin istər intellektual-yaradıcı, istərsə də mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinə yeni quruluşlar gətirmişdir.

Erkən və orta əsrlərdə kişilər cəngavərliyi, igidliyi, qadınlar evdarlığı və nəsilatırma funksiyalarını hansı səviyyədə yerinə yetirmələrinə görə qiymətləndirilirdi. Eləcə də son əsrlərdə, məsələn XX əsrin əvvəlləri ilə XXI əsrin əvvəllərində işlənmiş nəzəriyyə və konsepsiyalarda intellektual fəaliyyətə tələblər fərqlidir. İndi biz artıq süni intellektdən danışırıq. Şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesində yeni sosial keyfiyyətlərin (rəqabətəqabillik, özünügerçəkləşdirmə, özünütəşkilətmə, sosial və emosional intellektə sahibolma və s.) inkişaf etdirilməsinə səy göstəririk. Bunu nəzərə alaraq F.N. İbrahimov və

R.L. Hüseynzadə şəxsiyyətin inkişafına edilən sosial təsirləri mürəkkəb bir proses kimi səciyələndirirlər: “*Sosial və istehsal əlaqələrinin çoxşaxəlilyində insan inkişaf edir və bu inkişaf onun psixikasının formalaşması, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsi üçün real zəmin yaradır. Şəxsiyyətin xassələrinin formalaşması sinir sistemi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən-temperamentdən, neyrodinamik və konstitusion-biokimyəvi proseslərdən də asılıdır. Bu mənada müasir pedaqogika elmində şəxsiyyət fərdi inteqrasiya orqanı kimi də tədqiq edilir*” (2, s. 97).

Müəlliflər haqlı olaraq şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər sırasında təlim prosesindəki intellektual fəaliyyətin, ümumilikdə isə fəallığı önə çəkirlər. Bu cür fəaliyyətdə insan maraqlanır, heyrtlənir, psixoloji situasiyalarda olur, müqayisə aparır, məsələlərə tənqidi yanaşır və b. təfəkkür əməliyyatları yerinə yetirir. Bundan başqa, o, sosial əlaqələrə, ünsiyyət və münasibətlərə daxil olur, nəticədə sosiallaşır.

Şəxsiyyətin sosial quruluşu, o cümlədən sosial intellektin inkişafı və formalaşması sosiallaşma prosesi ilə sıx bağlıdır. Sosial intellektin quruluşca möhkəmlənməsi, sabitləşməsi, dayanıqlı və dözümlü olması təlim-tərbiyə mühitinin

dən, xüsusilə mədəniyyətin təsirlərindən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq sosial intellektin özünün quruluşuna nələrin daxil olduğunu, bu quruluşun hansı əsasda formalaşdığını nəzərdən keçirək.

“İntellekt” problemi artıq 200 ildən çoxdur ki, psixologiya elminin əsas tədqiqat mövzularından biridir. Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Fransa eksperimental psixologiya məktəbinin nümayəndəsi A. Bine öz araşdırmalarını dövrün daha aktual problemi olan intellektin öyrənilməsinə yönəltdi. Həmin dövrdə intellekt səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodları həm praktik, həm də nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malik olduğundan psixoloqların diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdı.

A. Bine 1896-cı ildə fərdin psixologiyasına aid məqalə yazır. Həmin dövrdə intellektin ölçülməsi sahəsində aparılan dəyərli tədqiqat işlərindən biri də məhz Binenin “İntellektin eksperimental tədqiqi” əsəri idi (1903). Həmin əsər özündən əvvəl işlənmiş 200-dən artıq nəşrlər arasında psixologiya elmi üçün daha əhəmiyyətli hesab edilirdi. Bu əsərdə A. Bine normal təhsil tələblərinə cavab verməyən uşaqları təlimdən kənarlaşdırmazdan əvvəl yoxlamalardan keçirilməsi və onların təlimə qabilliklərinin daha dəqiq ölçmələrlə müəyyənləşdirilməsi yollarını göstərmişdi. Bununla da psixologiya elmində intellektin ölçülməsi üçün təşəbbüslər daha da artmağa başladı. Hazırda dünyada çoxsaylı intellekt nəzəriyyələri yaradılıb. İntellektin ölçülməsi üçün minlərlə test nümunələri hazırlanıb. Daha müasir nümunələr isə onlayn testləşdirmələrdir.

İntellektin ölçülməsində ən dəqiq və səmərəli yol hesab edilən testologiyanın inkişafında C.M. Kettelin böyük rolu olmuşdur. M.Kettel testləri intellektin əsas ölçmə vasitəsi kimi görürdü. Tədqiqat metodu kimi istifadə etdiyi “əqli test” (mental test) haqqında M.Kettel 1890-cı ildə nəşr etdirdiyi “İntellekt testləri və onların ölçülməsi” əsərində (1890) bəhs edirdi. Məhz bu tarix psixologiyada intellektin ölçülməsinin (testologiyanın) başlanması kimi qəbul olunur. M. Kettelin hazırladığı bu nümunələr hazırda test deyil, yoxlama tapşırıqları adlanır.

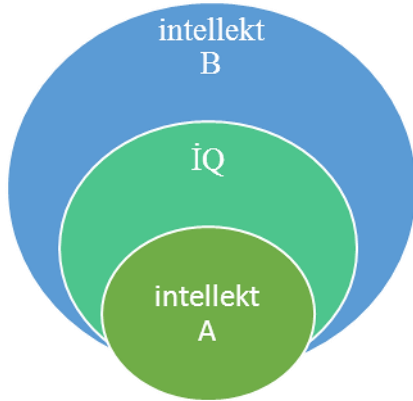
İntellektin ölçülməsi üçün test nümunələrinin işlənməsi testologiya tarixində xüsusi mərhələni təşkil edir. Bu sahədəki ilk nümunələr fərdi fərqlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdu. İnsanın fərdi fərqləri öz-özlüyündə deyil, yaş

xüsusiyyətlərinin inkişaf dinamikası əsas götürülərək öyrənilirdi. Aparılan araşdırmalar bu prinsipə əsaslanırdı ki, əgər sınıyan öz həmyaşıdlarının əksəriyyəti tərəfindən uğurla yerinə yetirilən tapşırıqları düzgün həll edə bilirdisə, o, normal hesab edilirdi. Bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar sınıyan üçün, ya həddindən artıq asan, ya da həddən artıq çətin olurdu. Belə halların müəyyən edilməsi onunla nəticələndi ki, psixologiyada daha bir yaş anlayışı meydana gəldi. Beləliklə, fərdi fərqlər 2 kontekstdən öyrənilməyə başlandı: xronoloji yaş – CA (chronological age); ağıl yaşı MA (mental age). “*Bu göstəricilərin bir-birinə uyğun gəlməməsi hazırda, ya psixi ləngimənin (MA < CA), ya da inkişafın normanı üstələməsinin, yəni istedadın (CA < MA) nəticəsi hesab edilir. 1912-ci ildə V.Ştern bu göstəricilərin nisbətini (MA/CA) intellekt əmsalı – İQ (intelligence quotient) adlandırdı. Bununla da artıq ağıl yaşının qiymətləndirilməsi normativ ölçü vasitəsi kimi istifadə edildi. Sınıyanın topladığı balın şkaladakı uyğun mövqeyi onun ağıl yaşının göstəricisi kimi qəbul olundu. Əksər intellekt testlərində orta IQ göstəricisi 100 baldır. İntellekt əmsalı (IQ) aşağıdakı düsturla hesablanır: $IQ = (MA / CA) \times 100$ ” (6, s. 18).*

Hazırda isə psixologiya elmində “intellekt” anlayışına münasibət dəyişib. Bir zamanlar “daha yüksək intellektə malik olan şəxs daha üstündür” münasibəti öz aktuallığını itirib. Artıq insanın dəyəri onun təbiətindəki yüksək intellektual və yaradıcılıq potensialı ilə deyil, bu potensialı reallaşdırması bacarıqları, səriştələri ilə dəyərləndirilir. Bu mənada artıq “intellekt” deyil, “sosial intellekt” anlayışına maraq artmaqdadır.

H. Ayzenk aktuallaşdığı ilk dövrlərdən etibarən sosial intellektin geniş konsepsiyasını hazırlamağı vacib hesab edirdi. Onun qənaətinə görə, fərdi fərqlər əsasən intellektin quruluşundakı fərqlərlə, həm də bir çox digər parametrlərlə müəyyən edilir. Halbuki tədqiqatçıların, o cümlədən, R. Sternberqin sosial intellektlə bağlı izahı qənaətbəxş deyildir. “*Ümumiyyətlə, sosial intellekt sosial uyğunlaşma üçün İQ-dən istifadədə özünü göstərir. R. Sternberqin əsərləri intellektə sosial baxımdan faydalı uyğunlaşmanın təzahürü kimi baxanlar üçün münasib sayıla bilər. Bununla belə, bu tərif uğursuz görünür, çünki o özündə əlaqəsiz komponentlərdən yara-*

nan törəmələri birləşdirir – IQ, şəxsiyyət, motivasiya və s.” (18, s. 113).

Şəkil 1.

A (bioloji intellekt) və B (intellekt) intellekti arasındakı əlaqə

H. Ayzenk bəzi mənbələrdə (D. Hebb, 1949) intellekti – bioloji intellekt (A), sosial intellekti isə – intellekt (B) kimi izah edildiyini bildirir. Bu halda aydın olur ki, intellekt (B) bioloji intellektlə müqayisədə (A) daha geniş anlayış statusu əldə edir. H. Ayzenk izahındakı bu əlaqə şəkilə də təsvir etdirilmişdir (şəkil 1). Beləliklə, H. Ayzenk belə hesab edir ki, intellektə (A – bioloji intellekt) aid edilən üç əsas konsepsiya arasından (K. Spirman, K. Berta, R. Strenberq) daha fundamental olana əsaslanmalıyıq. “Son 50 il ərzində Amerika psixoloqları intellektin sosial və uyğunlaşma komponentləri baxımından müəyyənləşdirilməsinə getdikcə daha çox meyl göstərirlər. Beləliklə, onun təbiəti haqqında nəzəri baxışları deyil, daha çox onun məsələn, düşünmə, problemi həll etmə, yaddaş, öyrənmə, anlama, informasiyanın işlənməsi, strategiyanın hazırlanması, ətraf mühitə uyğunlaşma kimi təzahürlərini əsas götürməliyik” (18, s. 114).

Sosial intellektin quruluşunun mürəkkəbliyinə, hər bir fərddə fərqli tərzdə formalaşmasına əsaslanaraq Ə.Ə. Əlizadə və H.Ə. Əlizadə “dünyanın intellekt “xəritəsi” ilə bağlı olaraq məşhur insanların heç də yüksək intellektə malik olmadıqlarını göstərirlər: “Cəmiyyətin intellekt əmsalının (IQ) orta statistik mənzərəsinə görə, əhəlinin təxminən 25%-nin IQ göstəricisi 90-100, 25%-i isə 100-110 arasındadır. Bu faktlar X. Ziverin şərhində belə açıqlanır: adamların yalnız cüzi hissəsi yüksək və aşağı intellektə sahibdirlər.

Cəmiyyətdə intellektin orta səviyyəsi üstünlük təşkil edir. Adamların təxminən 70%-nin IQ-si 85-115 nöqtələri civarındadır” (5, s. 138-139).

R. Əliyev, G. Əliyeva, C. Əliyev isə intellektin quruluşunun ölçülməsinə mədəniyyətlərin təsirini önə çəkərək bildirirlər ki, buna səbəb, intellektual potensialın reallaşdırılmasına və aktualaşdırılmasına sosial amillərin, xüsusən mədəniyyətin üstün təsirə malik olmasıdır. “Mədəni fərqlərin təsirini kifayət qədər göstərmək mümkündür. Bunların bir qismi koqnitiv fərqlərə aid olmaqla abstrakt məsələlərin həllində özünü göstərir. Digər fərqlər isə motivasiya və ustanovka ilə bağlıdır. Məsələn, intellektual işlərə az maraq göstərilməsi, şəxsi müvəffəqiyyətə cəhd edilməməsi və s. buna misal ola bilər” (3, s. 76).

Müəlliflər buna nümunə olaraq maddi vəziyyəti pis olan ailələrdə böyüyən uşaqların abstrakt məzmun kəsb edən testləri çətin həll etdiklərini misal göstərirlər. Bundan başqa, “Amerika psixoloqlarının hazırladıqları testlər Amerika mədəniyyətinə uyğun olduğundan, onların insanları da bu testləri daha düzgün və həvəslə yerinə yetirirlər” (3, s. 78).

Bütün bunlar sonda intellektə sosial məzmun verir. Beləliklə, hər bir fərdin özünəməxsus sosial intellekti formalaşır. Burada sosial intellektin intellektlə əlaqəsi özünü bioloji amillərdə göstərir. əgər bir insan yüksək istedadla malik olsa belə, əlverişli mədəni mühit olmadıqda onun sosial intellektin inkişafından qala bilər. Sual yaranır: məgər insan özünün istedadı sayəsində bu maneələri dəf etmək gücündə deyilmi və bu halda hansısa bir fərdə təbiətin bəxş etdiyi intellektual üstünlüklər nəyə gərəkdir?

Əlbəttə, istedad, yaradıcılıq kimi bioloji amillər sosial intellekt üçün vacibdir. Əgər bunlar olmazsa, sosial intellektin yüksək inkişafından da danışa bilmərik. Bununla bağlı olaraq Ə.Ə. Əlizadə istedadın və intellektin əsasında duran, sosial intellektin əsas genetik quruluşunu əmələ gətirən “sosial irsiyyət” anlayışından bəhs edir. “Sosial irsiyyətin köklü psixoloji effektləri var. Bu effektlər ilk növbədə ana laylaları ilə qaynaqlanır. Bu gün belə hesab edirlər ki, fəda-kar azərbaycanlı ana öz möcüzəli laylasını elə muğam kökü də deyir. Şərqsünaslarında, psixoloqların da dəstəklədikləri həmin önəmli faktın dialektik mənzərəsi aydındır: istedadlı uşaq, hər şeydən öncə, bir şəxsiyyət kimi bənərsiz so-

siyunda – ana-bala simbiozunda ecazkar muğam dalğalarında formalaşır. Onun “Mən-konsepsiyası” bilavasitə Azərbaycan mədəniyyətinin etnopsixoloji üfüqlərində inkişaf edir və tədricən yeni məzmun kəsb edir” (5, s. 88-89).

E.B. Bəylərov isə elmi psixologiyada yaradıcı insanı digərlərindən fərqləndirən göstərici olan istedadın quruluşunda intellektin rolunu önə çəkərək bu sahədə gərəkli olan qabiliyyətləri sıralayır: *fikrin itiliyi; müşahidəçilik qabiliyyəti; fəvqəladə yaddaş, hərtərəfli maraq; bu və ya digər məsələnin həllinə baş vurmaq; biliklərə asanlıqla yiyələnmək və həvəslə oxumaq; fikirlərini aydın ifadə etmək; biliklərini praktik tətbiq etmək; problemin həllində fəvqəladə qabiliyyət nümayiş etdirmək; əsas anlayışları tezliklə mənimsəmək; informasiyanı asanlıqla yadda saxlamaq və uzun müddət unutmamaq; informasiyanı təhlil edib araşdırmaq (2, s. 32).*

Halbuki sosial intellektə verilən tələblər fərqlidir. Məsələn, fərdin praktik fəaliyyətində vacib olan keyfiyyətlər sırasında bunlar önə çəkilir: *“Emosional-sosial intellekt özünü təhlil edə bilmək, emosional sahənin aydın olması, özünü ifadə etmək, müstəqil olmaq, empatiya, sosial məsuliyyət, əlverişli şəxsiyyətlərarası münasibət qura bilmək, stressə qarşı davamlı olmaq, daxili impulslarına nəzarət etmək, reallığı düzgün qiymətləndirmək, mühitə uyğunlaşmaq, üzləşdiyi problemləri həll etmək, özünü gerçəkləşdirmək, optimist olmaq, xoşbəxt olmaq” (16)*

Göründüyü kimi, burada biz artıq daha çox intellektin quruluşuna aid edilən xassə və keyfiyyətlərlə deyil, bütövlükdə sosiallaşan insanın şəxsiyyətinin quruluşuna aid edilən geniş keyfiyyətlər toplusu ilə üzləşirik. Bu fərqliliyi nəzərə alaraq D.V. Uşakov sosial intellekti – intellektin ayrıca bir növü olaraq izah edir. *“Son zamanlar sosial intellekt problemi diqqəti cəlb edir. Bunun bir neçə səbəbi var. Bir tərəfdən sosial intellekt son dərəcə vacib praktik keyfiyyətdir. Tədqiqatların inkişafı ilə bağlı olaraq onun tətbiqinin yeni, tamamilə gizli tərəfləri aydınlaşır. Bu əsasda R. Sternberg (Sternberg, Grigorenko, 1997) “yaradıcılığın investisiyası” nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, yaradıcı şəxsiyyət öz bacarığını hazırda peşəkar cəmiyyətdə qiymətləndirilməyən ideyaya yatırmaq bacarığı ilə seçilir” (11, s. 9).*

Bununla yanaşı, D.V. Uşakov sosial intellekt üzrə vacib olan bacarıqları şəxsiyyətin koqnitiv quruluşu ilə əlaqələndirir. Belə ki, D.V. Uşakova görə, sosial intellekt koqnitiv və affektiv sistemlə qarşılıqlı əlaqədə olan bir problemdir. Onun təhlillərindən belə nəticəyə gələ bilərik ki, sosial intellekt sahəsində insana sadəcə hesablama mexanizmi ilə işləyən deyil, özünü və dünyanı koqnitiv – emosional əlaqədə dərk edən varlıq olaraq yanaşmalıyıq. L.Ş. Əmrahlı koqnitiv-emosional sahədəki bu əlaqəni əsaslandıraraq dərk etmə proseslərinin koqnitiv fəaliyyətə qoşulması üçün onların qarşılıqlı əlaqələrini vacib hesab edir: *“Həmin əlaqələr əsasında koqnitiv fəaliyyət üçün yaşa, cinsə və fərdi xüsusiyyətlərə xas olan yeni strukturlar – koqnitiv törəmələr yaranır. Nəticədə koqnitiv fəaliyyət yeni keyfiyyətlər qazanır: diqqət tənzimlənir, hafizənin mnemik imkanları artır, nitq fəallaşır, zənginləşir, məntiqi və abstrakt təfəkkür formalaşır. Onlar (şagirdlər, tələbələr) artıq geniş həcmdə informasiyaları mənimsəyir, anlayışlarla əməliyyatlar aparır, cisimlərin xassə və keyfiyyətləri haqqında mühakimələr yürüdüür, müzakirələrə qoşulur, fərziyyələr irəli sürür, özünün tədqiqedici fəaliyyətini planlaşdıraraq həyata keçirirlər” (7, s. 294-295).*

L.Ş. Əmrahlının yeniyetmələrdə koqnitiv fəaliyyətin emosional baxımdan tənzimlənməsi üzrə apardığı təcrübələr bir daha göstərmişdir ki, onların dərk etmə sahəsinin səmərəliliyi emosiyaların, bütövlükdə isə koqnitiv fəaliyyətinin assosiativ əlaqələrinin qurulmasını tələb edir. Məsələn, təlim prosesində şagirdin həssaslıq dərəcəsinin yüksəldilməsi zamanı emosional baxımdan daha aydın və təsirli ifadə edilən fakt daha tez qavranılır və yadda qalır. Nəticədə emosional-koqnitiv fəaliyyət koqnitiv üslubun formalaşmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Biz intellektin tədqiqi tarixi haqqında etdiyimiz kiçik bir xatırlamadan gördük ki, intellektin quruluşunun öyrənmədən onun ölçülməsi mümkün deyildir. İntellektin testlərlə ölçülməsi prinsipi də buna əsaslanır. Yəni, intellekt ölçülərkən onun quruluşunda olan idrak prosesləri, həmin proseslərə qoşulan emosiya, iradə ölçülür. Bu yanaşmanın əks-əlaqəsi belə olacaq: sosial intellektin quruluşunu öyrənərkən bu sahədə hazırlanmış ölçmə materiallarını nəzərdən keçirmək səmərəlidir.

Müasir psixologiyada sosial intellekti R. Kettel onun quruluşu (10), B.F. Skinner sosial rol davranış və sosial öyrənmə (12), C.R. Strenberq intellektin kreativliyi (13), yaradıcı vizualizasiya (14), D. Qoleman sosial intellektin emosional təbiəti (9) baxımından öyrənilirlər. Sosial intellektin ən məşhur tədqiqatçısı isə D. Qolemandır. O, özünün “Sosial intellekt: insan münasibətləri haqqında yeni elm” adlı əsərində yazır ki, “*mən bu kitabı demək olar ki, hər gün şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə sahəsində heyrətamiz kəşflər edən yeni yaranan elmin üzərindəki pərdəni qaldırmaq üçün yazdım. Bu yeni intizamın ən fundamental kəşfi budur: biz sadəcə olaraq qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün yaradılmışıq. Neyrologiya müəyyən edib ki, beynimizin quruluşu bizi ünsiyyətçil edir. Başqa insana yaxınlaşan kimi beynimiz onun beyninə “qoşulmaq” üçün qarşılıqlı istək hiss edir. Bu neyron əlaqəsi bizi beynə, beləliklə bütün bədənə, ünsiyyət qurduğumuz hər kəsə təsir etməyə məcbur edir. Onlar da öz növbəsində bizə təsir edirlər” (9, s. 4).*

D. Qolemana görə, hətta ən adi qarşılıqlı əlaqələr belə, beyin tənzimləyiciləri kimi işləyərək bəzən xoş, bəzən mənfi emosiyaları oyadır. Hansısa bir insanla nə qədər güclü emosional bağlı olsaq, bu qarşılıqlı təsir də bir o qədər güclü olar. Ən yaxşı mübadilə daha çox vaxt keçirdiyimiz insanlar, xüsusən də bizim üçün əziz olan insanlar arasında baş verir.

Sosial intellektin daha bir tədqiqatçı S.S. Belova özünün ölçmə metodikasında sosial intellektin quruluşuna aydınlıq gətirir. O bildirir ki, sosial intellektə verilən təriflər çoxdur. Bunlar sadədən mürəkkəbə doğru dəyişir. Məsələn, sosial intellektin ilk tədqiqatçısı “*E.L. Torndaykın verdiyi tərifdə qabiliyyəti nəzərə almağın iki aspekti vurğulanır – idrak qabiliyyəti və davranış qabiliyyəti. Eyni vurğu, 1933-cü ildə P.E. Vernon tərəfindən qoyulur: “sosial intellekt – insanlarla işləmək bacarığı olub onun iza-hı cəmiyyətdəki sosial texnika və azadlıqlar, sosial məsələlər haqqında biliklər, qrupun digər üzvlərinin davranışlarına həssaslıq, o cümlədən insanların şəxsiyyətinin gizli xüsusiyyətlərinə bələd olmaq” (sitat Kihlstrom, Cantor, 2000, s. 360) Weis, 2002) kimi açıqlanır” (8,s. 106).*

S.S. Belova 1980-ci illərdə M.E. Ford və M.S. Tisak (Ford, Tisak, 1983) tərəfindən təklif edilmiş yanaşma üzərində dayanır. Belə ki, həmin yanaşmada sosial intellektin müəyyən edilməsi üçün üç meyardan istifadə olunur:

1) *sosial məlumatı aydınlaşdırmaq bacarığı – qeyri-şifahi stimulları tanıma bacarıqlarından dözümlülüyə qədər düzgün sosial mühakimələr, burada istifadə edilən strukturlar: sosial rolların qəbulu, başqa insanı qavramaq, sosial fakta əsaslanmaq, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə üstünlük əldə etmək və s.;*

2) *sosial davranışın effektivliyi və ya uyğunlaşması: illüstrativ konstruksiyalar – davranış nəticələri, yüksək “sosial idrak” bacarıqları;*

3) *Borinqin sosial intellekt testi ilə ölçülə bilən hər hansı sosial bacarıq (8, s. 106).*

Nəticə budur ki, sosial intellekt anlayışı ilə emosional intellekt anlayışı biri-birinə yaxın olub psixoloji ədəbiyyatlarda məzmun baxımından əlaqələndirilir. D. Qoleman, R.J. Strenberq, S. Urgan, Ş. Sevim və b. emosional intellekt ideyasının sosialdan yarandığını bildirirlər. Ümumilikdə əksər müəlliflər bu anlayışların bağlılığını qəbul edirlər. Beləliklə, sosial intellekt – insanın mühitlə qarşılıqlı sosial əlaqələrdə əldə edə bildiyi uğurları şərtləndirən bacarıq, səriştə və qabiliyyətlərin cəmidir. Yüksək sosial intellektə sahib olan insan özü və başqalarının davranışı, münasibət və qiymətləndirmələri, sosial gözləmələrinin məzmununu anlamaq, eləcə də üzləşdiyi sosial situasiyalara, gözlənilməz vəziyyətlərə uyğun hərəkət etmək bacarığıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə intellektlə sosial intellekt arasındakı əlaqə və asılılıqlardan söz açılır ki, bu problem az tədqiq olunduğundan aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Müəllif məqalədə sosial intellektin quruluşunda duran əsas cəhətləri göstərərək bu sahədə hər bir fərdin etməli olduqlarını xatırladır. Yəni hər kəs özünün intellektual imkanlarına əsaslanaraq sosial intellektini inkişaf etdirməlidir. Çünki həm intellekt, həm də sosial intellekt arasında əlaqə və asılılıqlar vardır. Bu fikirlər psixologiyada sosial və emosional intellektin xüsusiyyətlərini araşdırmış tədqiqatçıların izahları ilə əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlar, magistrantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov, E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası // E.B. Bəylərov. -Bakı: Təhsil, -2008. -224 s.
2. İbrahimov, F.N. Pedaqogika. I cild / F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə. -Bakı: Mütərcim, -2012. -811 s.
3. Əliyev, R.İ. Praktik psixologiya məsələləri / R.İ. Əliyev, G. Əliyeva, C.R. Əliyev. -Bakı: Elm və təhsil, -2011. -192 s.
4. Əlizadə, Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər / Ə.Ə. Əlizadə. -Bakı: -2005. -352 s.
5. Əlizadə, Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. 3 cild. I hissə / Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə. -Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, -2008. -479 s.
6. Əmrahlı, L.Ş. Psixodiagnostika / L.Ş. Əmrahlı. -Bakı: MBM, -2014. -304 s.
7. Əmrahlı, L.Ş. Koqnitiv psixologiya: dərkətmə fəaliyyətinə müasir yanaşma. -Bakı: MM-S müəssisəsi, -2018, -338 s.
8. Белова, С.С. Социальный интеллект: сравнительный анализ методик измерения // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д. В. Ушакова. - М.: Институт психологии РАН, -2004. -с. -109-119.
9. Гоулман, Д. Социальный интеллект. Новая наука о человеческих отношениях. / пер. из англ. Н. Аллунан, А. Анваер. Издательство АСТ -2021, -571 с.
10. Факторная теория Кеттелла // Теории личности. К.С. Холл, Г. М. Линдсей. - СПб.: - Апрель - Пресс, -2000. - с. 289-337 - 547.
11. Ушаков, Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. - М.: Институт психологии РАН, -2004. - с. 11 – 29.
12. Skinner, B.F. (1990). Can psychology be a science of mind? *American Psychologist*, 45(11), 1206-1210.
13. Sternberg J.R. The Nature of Creativity// *Creativity Research Journal* 2006, Vol. 18, № 1, p. 87-98
14. Sternberg, R. J. Creating a vision of creativity // *The first 25 years. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2006, s (1), 2-12.
15. Thorndike E.L. Intelligence and its uses // *Harper's Magazine*. - 1920. - № 140. - с. 227-235.
16. <https://www.tianshi.az/posts/1281863265252516//Emosional-sosial-intellekt>
17. <https://www.facebook.com/tianshi.az/posts/1281863265252516//Emosional-sosial-intellekt>
18. <http://raai.org/library/books/aizenk/aizenk.htm//> Г.Ю. Айзенк. Понятие и определение интеллекта // *Вопросы Психологии*. -1995. № 1. -с.111-131.

E-mail: sabina.az@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,*
psixol.ü.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2022.